

УДК 159.923.3

САМОСТАВЛЕННЯ ЯК ЧИННИК ВІЯВУ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ

Степаненко Л.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Донбаський державний педагогічний університет

У статті подано результати дослідження компонентів самоствавлення особистості з різними емоційними станами на вибірці дітей підліткового віку. Досліджено такі емоційні стани підлітків, як агресивність, фрустрація, нейротизм, тривожність, емоційний дискомфорт і депресія. Виявлено, що вони негативно впливають на формування самосвідомості особистості й потребують розробки корекційної програми.

Ключові слова: самоствавлення, самосвідомість, емоційні стани особистості.

В статті представлені результати дослідження компонентів самоотношення личности с різними емоційними станами на вибірці дітей підліткового віку. Досліджено такі емоційні стани підлітків, як агресивність, фрустрація, нейротизм, тривожність, емоційний дискомфорт і депресія. Виявлено, що вони негативно впливають на формування самосвідомості особистості й потребують розробки корекційної програми.

Ключевые слова: самоотношение, самосознание, эмоциональные состояния личности.

Stepanenko L.V. SELF-TREATMENT AS A FACTOR OF MANIFESTATION OF EMOTIONAL STATES OF THE INDIVIDUAL

The article presents the results of the investigation of the components of self-treatment of the individual with different emotional states if the teenagers. Such emotional states as aggression, frustration, neuroticism, anxiety, emotional discomfort and depression are investigated. It is found out that they negatively influence on the formation of the individual and need the development of the correctional program.

Key words: self-treatment, self-consciousness, emotional states of individual.

Постановка проблеми. Гармонізація емоційних станів розглядається в психології в аспекті самозмінювання світу особистості через необхідність пошуку гармонії в процесі емоційного самопізнання. Негативні емоційні стани особливо загострюються в підлітковому віці, а під час набуття життєвого досвіду відбувається їх закріплення в поведінці, а згодом вони перетворюються у відповідні риси особистості. Тому особливо гостро постає питання дослідження та з'ясування емоційних станів особистості, що призводять до виникнення гострих проблем у формуванні самосвідомості.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема вивчення емоційних станів різнобічно представлена в українських і зарубіжних дослідженнях (М.Й. Боришевський, Б.О. Вяткін, В.О. Ганзен, Л.Г. Дика, Є.П. Ільїн, Л.В. Куліков, М.Д. Левітов, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, М.П. Наєнко, Т.А. Немчин, О.О. Прохоров, І.І. Чеснокова та ін.). Заслуговує на увагу вивчення емоційних станів і їх регуляції в процесі онтогенетичного становлення особистості в наукових працях низки авторів (К. Ізард, Т.С. Кириленко, Е.Л. Носенко, Г.М. Прихожан, О.О. Прохоров, В.А. Семиченко, Ю.Е. Сосновікова, З. Фрейд, К. Хорні, О.Я. Чебикін та ін.). У сучасній науці залишають-

ся малорозробленими багато загальних і більш конкретних питань зумовленості станів свідомості особистості – усвідомленням своїх відношень зі світом живої та неживої природи, усвідомленням стосунків зі світом людей, усвідомленням себе (сприйняттям, розумінням, оцінюванням та ухваленням себе). Тому потрібний комплексний аналіз проблеми, що передбачає вивчення різноманітних деструктивних виявів особистості, які впливають на її становлення. Серед них важливе місце посідають емоційні стани, які є дестабілізуючим чинником у формуванні самосвідомості особистості.

Мета статті – дослідити компоненти самоствавлення підлітків із різними рівнями вияву емоційних станів.

Виклад основного матеріалу. Самосвідомість підлітка – це новий і дуже істотний рівень формування його особистості. У підлітковому віці вперше в розвиток особистості включаються акти самосвідомості – самопізнання, самоспостереження, самоствавлення й саморегулювання поведінки й діяльності, стаючи однією з необхідних потреб особистості. Потреба в самосвідомості стимулюється виникненням у цьому віці іншої найважливішої потреби, потреби в самовихованні, у цілеспрямованому прагненні змінити себе у зв'язку з усвідомленням власних психологічних не-

відповідностей зовнішнім вимогам, ідеалам, яким треба слідувати. У підлітковому віці разом зі стихійною лінією розвитку самосвідомості з'являється ще одна лінія, що передбачає активність самого суб'єкта. Ця лінія пов'язана з емоційними переживаннями, життєвими колізіями, які викликаються процесами усвідомлення підлітком певного ставлення до всього, що оточує його [3].

Для дослідження емоційних станів підлітків використано такі методики: методика діагностики стану агресії підлітків А. Басса – А. Дарки; опитувальник фрустрації з пакету авторських діагностичних методик О.І. Захарова; методика діагностики тривожності Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна; методика оцінювання рівня депресивних станів за В. Зунге (модифікація Т.М. Балашової); тест-опитувальник ЕРІ Г. Айзенка (підлітковий варіант), адаптований О.Г. Шмельовим для дослідження нейротизму; методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда (адаптація Т.В. Снегірьової) для дослідження емоційного дискомфорту.

Особливості самоствавлення підлітків ми досліджували за допомогою методики самоствавлення (МДС) С.Р. Пантілеєва [5]. Самоствавлення розглядається автором у контексті уявлення особистості смислу свого «Я», як узагальнене почуття особистісного «Я», що характеризується здатністю розуміти себе, вказує на достатню розвинуту рефлексію, вміння контролювати свої емоційні стани й переживання. Нерозвинутість самоствавлення відображає вибіркове ставлення до себе, характеризується надмірним внутрішнім напруженням.

Методика дає змогу визначити рівні самоствавлення. Компонентами самоствавлення є шкали: «замкнутість», «самовпевненість», «самокерування», «віддзеркалене самоствавлення», «самоприйняття», «самоцінність», «самоприхильність», «внутрішня конфліктність» і «самообвинувачення». На основі даних, отриманих за допомогою методики самоствавлення (МДС), аналізувалися компоненти самосвідомості досліджуваних із різними емоційними станами.

Аналіз показав, що всі компоненти самоствавлення в підлітків із різними емоційними станами мають тенденцію до середнього рівня вираженості. У станах агресивності, фрустрації, емоційного дискомфорту й нейротизму високий рівень шкали самоприйняття має найбільшу представленість у відсотковому вираженні серед усіх показників самоствавлення (40,63%; 24,44%; 23,53%, 32,14% співвідносно).

У стані агресивності достатньо представлений високий рівень показників «са-

мосприйняття» (40,63%), «самокерування» (28,13%) і середній рівень показника шкали «замкнутість» (93,75%). Високий рівень шкали «самоприйняття» акцентує увагу на позитивному загальному фоні самоприйняття особистості за певної заниженості самокритичності. Високий рівень шкали «самокерування» підкреслює вміння особистості відповідати за себе, самостійно приймати рішення, будувати плани на майбутнє, спрямовувати свою активність, організовувати поведінку й взаємини з оточуючими, здатність контролювати свої емоційні переживання, регулювати свої досягнення та успіхи. Показник шкали «замкнутість» характеризує особливості ставлення до свого «Я», які залежать від ступеня адаптивності особистості в різних ситуаціях, особливо в нових ситуаціях. Тобто здатність особистості до розвитку найчастіше залежить від зовнішніх обставин. Це дає підставу припустити, що агресивний стан частіше спрямований на оточуючих, оскільки більшість підлітків не бажають брати провину на себе.

У стані фрустрації достатньо представлений високий рівень показників «самоприйняття» (24,44%), «самокерування» (17,78%), «внутрішньої конфліктності» (22,22%) і «самозвинувачення» (22,22%). Природнім є те, що стан фрустрації супроводжується внутрішньою конфліктністю підлітка і відчуттям самозвинувачення. Але потребує пояснення той факт, що це відбувається за наявності розвинутої рефлексії й високих оцінок себе. Імовірно, домінування власного «Я» в організації та спрямованості поведінки підлітка робить його здатним здійснювати опір зовнішнім впливам і демонструвати контроль над емоційними реакціями. Але рівень розвитку самосвідомості підлітка в цьому віці не дає йому змоги скласти адекватне уявлення про свою особистість, джерела її активності, результатів і досягнень. Усе це стає причиною внутрішньої конфліктності підлітка як невідповідності між «Я-реальним» і «Я-ідеальним», досягненнями та рівнем домагань.

Проаналізувавши компоненти самоствавлення в підлітків із високим рівнем нейротизму, ми встановили сукупність певних параметрів: представленість високого рівня «самоприйняття» (32,14%), достатня вираженість високого рівня «самоцінності» (28,57%), достатня представленість низького рівня «самоприхильності» (14,29%), явне вираження високого рівня «самозвинувачення» (25%). Це дає нам підставу окреслити деякі особливості самоствавлення підлітків із високим рівнем нейротизму. Такі підлітки високо оцінюють свій внутріш-

ній світ, особистісну неповторність, із великою увагою ставляться до себе, вміють раціонально сприймати критику оточуючого середовища, але всі ці характеристики мають велику ймовірність змін своєї модальності, актуалізації почуття незадоволеності собою.

У стані тривожності найбільше відсоткове вираження мають високі рівні таких компонентів самоставлення, як «самокерування» (22,5%), «самосприйняття» (22,5%), «самозвинувачення» (20,0%). При цьому високий рівень шкали «віддзеркаленого самоставлення» відсутній у цій вибірці досліджуваних із явним переважанням низького рівня (15%). Це дає нам можливість окреслити такі особливості самоставлення підлітків із високим рівнем тривожності. Отже, такі підлітки характеризуються здатністю відповідати за себе, самостійно приймати рішення, будувати плани на майбутнє, спрямовувати свою активність, організувати поведінку та взаємини з оточуючим, бути впевненим у собі. Але, фіксуючи свої недоліки, вони здатні відчувати ненависть, роздратування, неспокій щодо себе. Установка на самозвинувачення може призводити до розвитку внутрішнього напруження, відчуття неможливості задовольнити основні потреби, сумнівів щодо здатності викликати повагу оточуючих.

Під час дослідження компонентів самоставлення в досліджуваних із високим рівнем емоційного дискомфорту встановлено представленість високого рівня таких компонентів самоставлення, як «самокерування» (26,47%), «самоцінність» (26,47%), за наявності представленості низького рівня «віддзеркаленого самоставлення» (26,47%). Такий стан речей може свідчити про певні особливості самоставлення підлітків за домінування цього емоційного стану: здатність чинити опір зовнішнім впливам за відкидання можливості звернення за соціальною підтримкою внаслідок очікування від оточуючих негативного ставлення до себе.

У стані депресії достатньо представлений на високому рівні показник «самокерування» (27,27%); показники «самовпевненість» (18,18%), «самоприхильність» (18,18%) мають найбільше вираження на низькому рівні. Високий рівень шкали «самокерування» свідчить про залежність ставлення особистості до свого «Я» від ступеня адаптивності в ситуації. Низький рівень шкали «самовпевненість» відображає неповагу до себе, невпевненість у своїх можливостях, невміння приймати самостійні рішення. Низький рівень шкали «самоприхильність» фіксує відкритість до нового досвіду пізнання себе, бажання

розвиватися і змінювати свої уявлення про себе. У сукупності ці показники свідчать про те, що бажання підлітка розвивати й удосконалювати власне Я може призвести до незадоволення собою. У разі виникнення труднощів підлітки занурюються в себе, свої проблеми, уникають контактів з іншими, як наслідок, зростає їхня внутрішня напруженість.

Пристаючи до дослідження проблеми емоційних станів особистості, ми ставили перед собою завдання не тільки проаналізувати особливості їх вияву, а й розглянути їх взаємозв'язки з показниками самоставлення. Це визначило необхідність вивчення характеру взаємозв'язку емоційних станів із показниками самоставлення особистості. З'ясовано, що показники емоційних станів виявляють прямі кореляційні зв'язки з такими показниками компонентів самоставлення, як «внутрішня конфліктність» і «самозвинувачення» та зворотні кореляційні зв'язки з показником «віддзеркаленого самоставлення». Чим вищі показники «внутрішньої конфліктності» й «самозвинувачення», тим вищі показники вияву негативних емоційних станів. Показники «внутрішньої конфліктності» й «самозвинувачення» також мають значущий прямий кореляційний зв'язок між собою ($r \leq 0,71$) і зворотній зв'язок із показником «віддзеркаленого самоставлення».

Отже, при негативних емоційних станах підліток відчуває внутрішнє незадоволення, важкі переживання щодо себе, невпевненість, сумніви, негативний фон ставлення до себе, фіксується на недоліках; особистість звинувачує себе за свої невдачі. Установка на самозвинувачення супроводжується розвитком внутрішньої незадоволеності, при цьому підліток намагається більше вимагати від себе, проводити оцінку здійснюваних вчинків, в основі яких лежить негативне ставлення до себе. Самозвинувачення супроводжується гамою болісних і досить стійких переживань, інколи викликає й самозасудження, підлітки вважають себе нездатними викликати до себе повагу оточуючих, підтримки з боку інших вони не очікують.

О.Г. Ковальов емоційно-оцінне ставлення розглядає як мораль (совість), яка пов'язана з відчуттям провини [2]. К. Ізард вважає, що емоція провини примушує людину відчувати відповідальність і сприяє зростанню особистості, її зрілості, психологічної спроможності [1]. Переживання провини у взаємозв'язку з негативними емоційними станами викликає страждання, болісні переживання, змушує шукати причини таких станів і знаходити виходи. Така особливість характерна для розвитку особистості в підлітковому віці.

Спостерігається своєрідність у характері кореляційних зв'язків показників самоствавлення й показників емоційних станів. Найбільшу кількість кореляційних взаємозв'язків продемонстрували показники стану фрустрації та тривожності з показниками самоствавлення. Виявлені значущі зворотні кореляційні зв'язки між станами фрустрації, тривожності й показниками «самовпевненості» й «самоприхильності», «віддзеркаленого самоствавлення», «самоцінності», «замкнутості»; прямі кореляційні зв'язки між станами фрустрації, тривожності й показниками «внутрішньої конфліктності» та «самозвинувачення». Крім того, показники шкал «самоприхильність», «самовпевненість», «самоцінність» і «віддзеркалене самоствавлення» прямо корелюють між собою. Показник шкали «замкнутість» має прямий кореляційний зв'язок із показником «самовпевненості» ($r \leq 0,22$).

Установлено наявність значущих зворотних кореляційних зв'язків показника тривожності з такими показниками самоствавлення підлітків, як «самовпевненість» ($r \leq -0,39$), «віддзеркалене самоствавлення» ($r \leq -0,39$). Чим нижчий рівень «самовпевненості» й «віддзеркаленого самоствавлення», тим вищий стан тривожності в підлітків. Виходячи з вищевикладеного, можна визначити, що наявність у дітей низького рівня показника «самовпевненості» відображає неповагу до себе, невпевненість у своїх можливостях, невміння приймати самостійні рішення. У разі виникнення труднощів підлітки занурюються в себе, у свої проблеми, уникають контактів з іншими, зростає їх внутрішня напруженість, їх упевненість у собі знижується, що підсилює рівень тривоги, неспокою. Це знаходить своє підтвердження в значущих прямих кореляційних зв'язках показника «самовпевненість» із показниками рівня самооцінки ($r \leq 0,33$) і «прийняття себе» ($r \leq 0,34$).

Існує зворотній кореляційний зв'язок між «віддзеркаленим самоствавленням» і станом тривожності ($r \leq -0,39$). Чим нижчий показник «віддзеркаленого самоствавлення», тим вищий рівень тривожності. Віддзеркалене самоствавлення означає вибірковість у сприйнятті підлітками ставлення оточуючих до себе, вказує на те, що підлітки нездатні викликати до себе повагу оточуючих, підтримки з боку інших вони не очікують, іноді це викликає роздратування, невпевненість у собі. Це доводить той факт, що в основі виникнення стану тривожності лежить порушення взаємин підлітка з однолітками або порушення взаємин із однолітками призводить до виникнення тривожності.

Цікавим є факт, що між показником тривожності й показниками «віддзеркаленого самоствавлення» ($r \leq -0,39$), «самовпевненості» ($r \leq -0,39$) існує прямий кореляційний зв'язок, а з показником «самозвинувачення» ($r \leq 0,33$) показник тривожності демонструє зворотній значущий зв'язок. Чим вищий показник самозвинувачення, тим нижчий показник «віддзеркаленого самоствавлення», тим самим нижчий показник «самовпевненості». Це дає змогу припустити, що підлітки за переживання стану тривожності звинувачують себе, недооцінюють свою значущість. Цей факт підтверджується наявністю прямого кореляційного зв'язку між показником «самозвинувачення» та показником «неприйняття себе» ($r \leq 0,35$).

Найбільша кількість кореляційних зв'язків спостерігається в стані фрустрації. Визначено значущий прямий кореляційний зв'язок між такими показниками фрустрації й такими показниками самоствавлення, як «самовпевненість» ($r \leq -0,32$) і «самоприхильність» ($r \leq -0,30$). У підлітків під час переживання фрустрації спостерігається зниження самовпевненості й самоприхильності, що призводить до незадоволення їхніми взаєминами з однолітками, підлітки недооцінюють свою значущість. Для підлітків переживання з приводу спілкування з однолітками виявляються найбільш важливими. Чим нижчі самовпевненість і самоприхильність, тим вищий рівень фрустрації. Проте нас зацікавив той факт, що шкала «самоприхильність», яка відображає прагнення особистості зберегти в незмінному вигляді самооцінку, корелює з показником фрустрації. Імовірно, якщо підліток має відчуття самодостатності, повного знання про себе, у нього відсутнє бажання змінюватися, що не дає можливостей реалізації саморозвитку та самодосконалої. Низький рівень самоприхильності фіксує відкритість до нового досвіду пізнання себе, бажання розвиватися і змінювати свої уявлення про себе. Між показниками «самовпевненості» й «самоприхильності» існує прямий кореляційний зв'язок ($r \leq 0,36$).

Цілком закономірним є факт взаємозв'язку фрустрації з показниками «самозвинувачення» ($r \leq 0,47$) і «внутрішньою конфліктністю» ($r \leq 0,52$). У всіх показниках емоційних станів простежується значуща кореляція між цими двома показниками, що підтверджує нестабільність розвитку особистості в підлітковому віці й те, що підлітки переживають негативні емоційні стани. При цьому показник «внутрішньої конфліктності» не пов'язаний із показниками «самовпевненості» й «самоприхильності», а показник «самозвинувачення» має значущий зворотній кореляцій-

ний зв'язок із показником «самоприхильності» ($r \leq -0,38$). Чим вище самозвинувачення, тим нижча самоприхильність. Разом із тим наявний сильний значущий прямий зв'язок між показниками «самозвинувачення» і «внутрішньої конфліктності» ($r \leq 0,71$). Можна припустити, що чим більше підліток звинувачує себе, тим більше не розуміє себе, виникають несприятливі, важкі переживання щодо себе, невпевненість, сумніви, негативне сприйняття ставлення до себе. Підлітки прагнуть глибоко оцінити свій внутрішній світ. Безперечно, розвинута рефлексія призводить до високих оцінок себе, але, з іншого боку, зумовлює й конфлікт між «Я-реальним» і «Я-ідеальним», рівнем домагань і досягненнями, що супроводжується переживанням стану фрустрації.

Показник нейротизму має зворотні кореляційні зв'язки з показниками «самоприхильність» ($r \leq -0,30$), «самовпевненість» ($r \leq -0,29$), «замкнутість» ($r \leq -0,22$), «віддзеркалене самоствавлення» ($r \leq -0,21$) та прямі кореляційні зв'язки з показниками «внутрішня конфліктність» ($r \leq 0,51$) і «самозвинувачення» ($r \leq 0,45$). На відміну від станів тривожності і фрустрації, при нейротизмі відсутній значущий кореляційний зв'язок із показником «самоцінність». Проте при нейротизмі показник «самозвинувачення» отримав зворотній зв'язок із показником «самоприхильності» ($r \leq -0,38$). Чим більше підліток звинувачує себе, тим менше він відкритий до нового досвіду пізнання себе, менше має бажання розвиватися і змінювати свої уявлення про себе. Усе це викликає в підлітка внутрішню конфліктність і емоційну нестабільність.

Спостерігається значущий прямий кореляційний зв'язок між показником агресивності й такими показниками самоствавлення, як «внутрішня конфліктність» ($r \leq 0,40$), «самозвинувачення» ($r \leq 0,37$). Співвідношення таких показників самоствавлення з рівнем агресивності показує, що чим вища внутрішня конфліктність і самозвинувачення, тим більше виявляється стан агресивності. Варто зауважити, що поняття агресивності вживається як синонімічне поняттю конфліктності, бо, дійсно, стан агресивності завжди супроводжується конфліктними неприємними переживаннями. Проте показник стану агресивності отримав зворотній кореляційний зв'язок із показником «віддзеркаленого самоствавлення» ($r \leq -0,19$) і прямий кореляційний зв'язок із показником «самоприйняття» ($r \leq 0,18$). Це можна пояснити тим, що агресивні підлітки відчують симпатію до себе, позитивно сприймають свою особистість, характеризуються невмінням ставитися до себе критично, свої недоліки, невдачі, конфліктні ситуації сприймають як незалежні від них.

Виявився той факт, що показник «внутрішньої конфліктності» позитивно корелює з показниками «неприйняття себе» ($r \leq 0,42$) і «неприйняття інших» ($r \leq 0,31$), а показник «самозвинувачення» – з показником «неприйняття себе» ($r \leq 0,35$). Можна припустити, що в стані агресивності підлітки переживають неприємне ставлення як до себе, так і до оточуючих.

Показник депресії набув значущих зворотних кореляційних зв'язків із показниками «самовпевненості» ($r \leq -0,30$), «віддзеркаленого самоствавлення» ($r \leq -0,23$), «самоцінності» ($r \leq -0,19$) і прямих кореляційних зв'язків із показниками «внутрішня конфліктність» ($r \leq 0,32$) і «самозвинувачення» ($r \leq 0,30$). Тобто чим більший стан депресії, тим більше виявляється невпевненість, внутрішня конфліктність і самозвинувачення. Показник емоційного дискомфорту, що близький за змістом до показника депресії, також має значущі зворотні кореляційні зв'язки з показниками «самовпевненості» ($r \leq -0,32$), «віддзеркаленого самоствавлення» ($r \leq -0,26$), «самоприхильності» ($r \leq -0,22$) і прямі кореляційні зв'язки з показниками «внутрішньої конфліктності» ($r \leq 0,41$) і «самозвинувачення» ($r \leq 0,31$). На відмінність від стану депресії, за емоційного дискомфорту відсутній значущий зворотній кореляційний зв'язок із показником «самоцінності».

Висновки. Отже, загальна тенденція у взаємозв'язку емоційних станів і показників самоствавлення має характер прямої залежності щодо показників «внутрішньої конфліктності» й «самозвинувачення» і зворотної залежності щодо таких показників самоствавлення, як «самовпевненість», «самоцінність», «самоприхильність», «віддзеркалене самоствавлення». Іншими словами, показники самоствавлення входять до процесу розвитку самоствавлення за високого рівня вияву негативних емоційних станів.

У психологічній літературі вказується на подвійне значення компонентів самоствавлення, дія яких, з одного боку, призводить до стабілізації особистості, зняття психоемоційного напруження, з іншого боку, сприяє закріпленню стереотипів переживань, що обмежує можливості не лише вирішення внутрішньоособистісних конфліктів, а й формування деструктивних виявів характеру [4]. Негативні емоційні стани актуалізуються кожного разу у випадку порушення балансу в системі самосвідомості, адекватне їх функціонування може здійснюватися тільки за допомогою гнучкої системи компонентів самоствавлення. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці корекційної програми емоційної гармонізації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард ; пер. с англ. А. Татлыбаева. – СПб. : Питер, 1999. – С. 427–449.
2. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1970. – 391 с.
3. Малихіна Т.П. Психологічні умови попередження

аморальних вчинків підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. «Педагогічна та вікова психологія» / Т.П. Малихіна. – К., 2001. – 19 с.

4. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста / под общ. ред. С.Ю. Циркина. – СПб. : Питер, 1999. – 752 с.

5. Справочник практического психолога. Психодиагностика / под общ. ред. С.Т. Посоховой. – М. : АСТ ; СПб. : Сова, 2006. – 671 с.